

DESPRE ACTIVITATEA DE OCROTIRE A PATRIMONIULUI CULTURAL NAȚIONAL ÎN JUDEȚUL HUNEDOARA (1918—1948)

IOAN OPRÎȘ

Preocupări de menținere, conservare, cercetare și chiar restaurare a unor monumente istorice, ca și pe linia patrimoniului mobil, au existat în județul Hunedoara, prezența lor fiind atestată cu o oarecare vechime. Desigur însă că acestea erau tributare unor prejudecăți care scoteau din sfera interesului categorii importante de bunuri culturale: astfel, o bună vreme, siturile arheologice s-au văzut puse în afara preocupărilor, mai ales cele dacice și romane. Lor li s-au adăugat monumentele de lemn, în primul rînd bisericile românești, nestudiate și nerestaurate decît sporadic și limitat, prin eforturile comunităților.

Județul Hunedoara, mai ales în secolul al XIX-lea, cînd moda anti-chităților, dezvoltată după impulsul generat de revoluția franceză de la 1789, se adaugă mai vechilor preocupări de colecționare ale habsburgilor, care duseseră la Viena și Budapesta importante obiecte arheologice, epigrafice și artistice, cunoaște și căutătorii de comori, ca o acțiune destul de generală, în paralel cu primele acțiuni organizate în scopul restaurării monumentelor istorice și cunoașterea monografiei locale.

În acest sens un important aport au adus fosta Comisie Centrală pentru conservarea monumentelor (de la Viena) și respectiv Comisia ungară a monumentelor istorice, cercetătorii legați de acestea: Grof István, Șt. Möller, Imre Henszemann, Fl. Rokner, I. Budai etc., apoi Societatea de istorie și arheologie a județului Hunedoara și, din 1879, Muzeul județean.

Lucrări mai importante se fac în această perioadă la Densuș, Sîntămăria Orlea, Strei, la Castelul Corvineștilor, încep primele săpături la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, după ce începutul secolului le cunoscuse pe cele de la Grădiștea Muncelului.

Firește, rezultatele acestei activități, mai organizate și în orice caz cu un număr destul de mare de obiective, au fost talonate de limitele experienței vremii și, cum am mai spus, s-au caracterizat printr-o neglijare a acelor vestigii și probleme care se încadrează în problematica istoriei naționale.

Asupra acestora se va îndrepta atenția abia după 1918 cînd, în România mare, reuniunea tuturor românilor va crea posibilitățile materiale, politice și științifice de afirmare a culturii naționale, de cercetare a elementelor care au puterea de a reprezenta civilizația străveche românească pe aceste meleaguri. Acest lucru va fi cu atît mai posibil și în județul Hunedoara, cu cit din martie 1919, o nouă lege privind conservarea și restaurarea monumentelor istorice, reglementează aspectele ce țin de păstrarea, cercetarea și valorificarea patrimoniului cultural național, dînd un mare impuls muzeelor regionale, or la Deva exista deja un asemenea prestigios muzeu. În baza acestei legi se naște, la Cluj, în aprilie 1921, Secția regională pentru Transilvania a Comisiei monu-

mentelor istorice. În fruntea acestui organism care va întreprinde o reală politică culturală în sectorul avuției culturale, condus de ilustrul profesor Al. Lepădatu și avînd ca secretar pe C-tin Daicoviciu, arealul hunedorean va constitui o permanență, el întrunind toate condițiile pentru a se situa între obiectivele atenției Comisiei.

Situația monumentelor istorice, multe în gravă stare de păstrare, impunea măsuri urgente pentru a le conserva și restaura. Acum, caracteristic epocii, comisia va lupta din răputeri pentru a opri demolările arhitecturii religioase, mai ales de lemn, care era părăsită în favoarea celei de zid și piatră, la care oamenii înainte visaseră și acum puteau s-o realizeze. Asemenea lucruri se înregistrează și în județul Hunedoara: în anul 1922 biserica de la Coroiești — Vulcan (ridicată la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și pictată în 1832) cade pradă securii¹, în anul următor este aprobată demolarea celei din Teliuc², monument studiat de Al. Lepădatu, în anul 1952, cu mare greutate, este oprită dărîmarea bisericii din Peșteana³.

În 1922 Marton Roșka cercetează castelul din Hunedoara, arătînd Comisiei starea gravă de păstrarea ca și necesitățile de restaurare, stabilindu-se ca arh. Rudolf Wagner, fost colaborator al inginerului Möller, să continue lucrările de aici, tot de la Hunedoara înscriindu-se pe planul de restaurare și fosta biserică greco-catolică⁴.

În același an Episcopia Lugojului cerea ajutoare de restaurare pentru Mănăstirea Prislopului, cercetată în anul următor de Wagner și I. Martian, afectată profund de crăpături în zidul absidei⁵, în timp ce pentru Densuș și Castelul Hunedorei se hotărîseră acordarea ajutoarelor încă din 1921⁶. În anul 1923 obiectivele de la Prislop (50.000 lei), Gurasada (10.000) lei și biserica greco-catolică din Hunedoara (25.000 lei) beneficiază de lucrări de restaurare fiind îndeaproape supravegheate de arh. Wagner⁷.

Abia în 1925 cunoaștem că bisericile din Prislop și Peșteana fuseseră restaurate parțial⁸, în același an cerînd sprijin bisericile din Rîu Bărbat (1834) iar președintele Lepădatu remarcă starea bisericii din Deva, cerînd ca Wagner să facă o cercetare⁹. Și la Densuș intervine președintele pentru ca în 1926 obiectivul să fie pus în planul Comisiei¹⁰.

În anul 1928 lucrările de refacere a acoperișului de la Densuș continuă iar la Castelul Corvineștilor de la Hunedoara încep lucrări la Sala

¹ Arh. CMI, 1922, 10 VI. nr. 113, Proces Verbal din 18. VIII. 1922.

² Idem, Proces verbal nr. 10 ședința din 31. VIII. 1923.

³ Idem, Proces verbal nr. 5, ședința din 11. VI. 1925.

⁴ Ioan Oprîș, *Considerații despre rolul slujitorilor bisericii (din Transilvania) în ocrotirea patrimoniului cultural național*, în *Mitropolia Ardealului*, an XXII, nr. 1—3, p. 103.

⁵ Arh. CMI, 1922, 8. X, nr. 162, Adresa Episcopului Lugojului.

⁶ Idem, proces verbal, nr. 5, Ședința din 3. XI. 1921 și nr. 6/21. XII. 1921.

⁷ Idem, nr. 251, 247, din 6. VIII. 1923.

⁸ Idem, dare de seamă către CMI, 8. XII. 1925, nr. 619.

⁹ Idem, Adresa CMI, 1925, 23. VI. nr. 246.

¹⁰ Idem, 25. IX, 1926, nr. 719.

Capistran¹¹., lucrări care în anul următor conduc la reparația radicală a acoperișului¹², îngrădirea curții, realizarea unui drum de acces și reînnoirea zidului de reazem¹³. În vara aceluiași an, la sesizarea lui Silviu Dragomir începe cercetarea bisericii din Crișcior, iar Al. Lepădatu, Emil Panaitescu, S. Dragomir și C. Daicoviciu vizitează în cadrul unei excursii documentare Crișciorul, Ribița, Leșnic și Gurasada (ultima atinsă de trăznet în acel an) concluzionând că C.M.I. va trebui „a lua în programul și bugetul său, atât îngrijirea bisericilor din Zarand, cât și lucrările de restaurare a bisericilor comunelor Leșnic, Gurasada, precum și cercetarea celorlalte biserici din județul Hunedoara, de aceiași vechime, ale căror pictură se înțelege acum mai ușor”¹⁴.

Tot de la comisie va pleca inițiativa care va fi susținută material, de a fi întreprinsă de către Virgil Vătășianu, în 1930, cercetarea monumentelor românești din ținutul Hunedoarei, pe care acesta o va propune ca un deziderat „care trebuie satisfăcut cât mai urgent, fiindcă aceste mărturii ale artei românești sînt amenințate de pieire, cu toate măsurile de conservare luate, distrugîndu-se prin însăși bătrînețea lor, chiar dacă nu intervin agenții atmosferici, așa cum e cazul la ruinele bisericii de sub Cetatea Colț”¹⁵. Era această intuiție a profesorului V. Vătășianu o idee remarcabilă pentru că ea relevă un grup de monumente cu mari semnificații pentru istoria României, idee totodată caracterizată de un profund spirit științific.

În anul 1930, la cele semnalate de arh. Wagner la Gurasada, Comisia aprobă lucrări de consolidare a șarpantei și acoperirea cu eterită a monumentului, se instalează paratrăznete, specificîndu-se că aceste lucrări vor fi făcute „astfel ca forma actuală a acoperișului și a șarpantei să nu sufere absolut nici o alterare”¹⁶. Aceste precizări erau un ecou al celor ce-l îndreptăteau pe Nicolae Iorga, în 1929, să ceară, după ce se pronunțase destul de vehement revizuirea modalităților de restaurare preconizate sau chiar realizate deja de arh. Wagner, aceasta, pe linia unei dorințe, viu exprimate de Nr. Iorga, pentru păstrarea arhitecturii de lemn, acelei tradiționale, din Transilvania.

În toamna anului 1931, cînd o furtună năpraznică cauzează distrugerii și mari pagube castelului din Hunedoara, smulgînd 8000 de țigle, se simte din nou nevoia de a face reparații, să se instaleze jghiaburi și burlane la acoperișul „Casei de aur”, să se refacă pavaje la terasa de lîngă pod, să fie reînnoit podul de trecere de la castel la turnul „Nebojse”, ca și cele de peste șanțul cetății, să fie refăcute 78 de rame de ferestre și de pus o mulțime de ochiuri de geam. Toate acestea pentru că „cetatea face impresia unei case părăsite care deja este pe calea distrugerii, cerînd mîini de ajutor în toate părțile sale”¹⁷. Încă în anul 1930

¹¹ Idem, Proces verbal din 20. IX. 1927.

¹² Idem, Raport Wagner din 31. XII. 1929, în Dosarul 1930, 4. I. nr. 228.

¹³ Idem, 14. VII. 1930, nr. 269.

¹⁴ Idem, Raport S. Dragomir, 25. X. 1929, în Dosar 1929, nr. 203.

¹⁵ Idem, Scrisoarea V. Vătășianu. 14. VI. 1930.

¹⁶ Idem, 14. VII. 1930, nr. 269.

¹⁷ Idem, Referat I. Mallasz, Dosar 1930, 5. VI. nr. 275.

¹⁸ Idem, Raport Wagner, Dosar 1931, XI, nr. 395.

-2-

Întărirea băștelor 5-6000.-
 Acoperișul cu șindrilă bună,
 împregnată 220 m² la 120-140- 26.⁰⁰ 3000.-
 Lucru de plecat 5-6000.-
 Paratraverse cu 2 vârfuri 5-1000.-
 Total cam 42-50.000.-
 fără spesele deplasărilor și conducerei.—
 Despre cercetări și restaurarea bisericii
 vom înainta o studiu (relevu) independent
 Hunedoara, la 20. Iunie 1930
 cu onoara
 Rudolf Wagner
 arhitect.

Onorabili
 Comisiunea Monumentelor Ntate
 Cluj

Fig. 1 — Raport adresat de arhitectul Rudolf Wagner Comisiunii Monumentelor cu privire la vizitarea bisericii ortodoxe vechi de la Gurasada (jud. Hunedoara); facsimil.

i se cere lui I. Mallasz să cerceteze biserica reformată din Geoagiu, referentul admitînd „că avem totuși de-a face cu o biserică care a fost odinioară biserică zidită în stil bizantin” totodată el sesizează mulțimea de material roman, care se găsea încastrat în monument.

Aceste lucrări deosebit de complicate, la care se adaugă consolidarea turnului Capistran, alte lucrări de conservare la sala Cavalerilor și unele consolidări sau reparații, continuă în anii următori, chiar Comisia Centrală urmărindu-le îndeaproape, astfel că ele vor continua în toamna anului 1934¹⁹, an în care la starea proastă a monumentului contribuie și o puternică furtună de vară.

Anul 1932 adaugă monumentelor conservate sau restaurate biserica din Lăpugiu inferior, văzută de pictorul comisiunii centrale. I. Mihail, și care o recomandă pentru restaurarea frescei²⁰. Ceva mai târziu, în anul 1937, tot în baza unui referat al aceluiași I. Mihail, se restaurează fresca de la biserica din Crișcior²¹, în 1939 biserica din Micănești (1760) adresează cerere secției de la Cluj, pentru a i se acorda fonduri de restaurare, iar în anul 1942 biserica din Geoagiu de Sus, vizitată de Lăpedatu, însoțit de Daicoviciu, intră în atenția Comisiei care realizează de vizul de restaurare²².

Între problemele importante căreia i s-a acordat toată atenția a fost realizarea, revizuirea și completarea listei monumentelor istorice de pe teritoriul județului; în anul 1921 acestea cuprindeau: castelul din Hunedoara, vestigiile arheologice de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Vețel, Călan, apoi obiectivele de arhitectură de la Densuș, Gurasada, Ostrovul Mare, Rîu de Mori, Subcetate, Magna Curia, teatrul orășenesc, Parva Curia și cimitirul „ceangăesc” din Deva²³. Acestei liste i se adaugă în 1925 biserica din Curechiu²⁴. În anul 1938 numărul monumentelor istorice din județ se ridică la 21 obiective, din care 15 biserici iar 2 obiective arheologice (Micia și Ulpia Traiana Sarmizegetusa); încă din anul 1927, la insistențele lui Roșka, toate peșterile din județ se cuprind în lista monumentelor pe temeiul că acestea „au mari valori științifice, numai astfel se pot mîntui de prăbușire. Cu situația noastră geografică centrală sînt legate multe chestiuni a căror dezlegare o așteaptă lumea de la noi”. Cu același prilej Roșka nota că Ohaba Ponor este atît un interesant monument istoric cît și unul de știință²⁵.

N. Iorga și I. Minulescu sînt printre aceia care vor sprijini deschis cercetările arheologice de la Sarmizegetusa și Micia, pe care autoritățile le declaraseră deja rezervații arheologice, acordîndu-le suprafețe de 58 și respectiv de 35 jugăre²⁶.

¹⁹ Idem, Adresa CMI, 26. VI. 1934, nr. 464.

²⁰ Idem, Raport I. Mihail, Dosar 1932, II, nr. 419.

²¹ Idem, Adresa CMI, XI, 1937, nr. 745.

²² Idem, 13, V. 1942, nr. 8.

²³ Ioan Oprîș, *Considerații privind începuturile activității CMIT, ActaMN*, XIV, 1977, p. 550—551.

²⁴ *Arh. CMIT.*, Referat M. Roșka; Proces verbal nr. 5, ședința 12. VI. 1925, Proces verbal nr. 9, ședința 12. XII. 1925.

²⁵ Idem, Raport Roșka, 23. VII. 1927, Dosar 1927, 30. VII, nr. 46.

²⁶ C. Daicoviciu, *Micia I, Cercetări asupra castrului*, ACMIT, 1930—1931, p. 3—43 și Idem, *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) în lumina săpăturilor*, in: ACMIT, 1932—1938, p. 355—405.

MINISTERUL CULTURII NAȚIONALE ȘI AL CULTELOR
 SUBSECRETARIATUL DE STAT AL CULTELOR ȘI ARTELOR
 COMISIUNEA MONUMENTELOR ISTORICE

Str. General Berthelot Nr. 25 S. E.

Telefon: 4.30.00

D-100 DAICOVICI

Profesor

Facultatea de Litere

Siolcu.

Dosarul și Nr. nostru la adresa: 608 Data 28.10.42

Aveți onoare a vă înainta Nr. 3 din 1-
 din Jurnalul Arheologic, rugându-vă să cercetați
 și să cercetați la fața locului și să redactați
 asupra celor arătate, cu privire la monumentele
 de artă de la Geoagiu.

V. reședință,

P. Antonescu

P. Antonescu

Secretar Director,

Victor Brătulescu

Brătulescu

Fig. 3 — Adresă înaintată de Comisiunea Monumentelor Istorice profesorului Constantin Daicoviciu prin care se solicită cercetarea monumentelor de artă de la Geoagiu.

situri doveditoare ale romanizării Daciei au constituit aici fenomene și realități istorice de o importanță covârșitoare pentru istoria patriei. Totodată ele au permis reliefarea unei adevărate școli de arheologie, care a avut la Cluj, unul din centrele sale, iar în jurul său a dezvoltat personalitatea unei adevărate generații arheologice²⁷.

În 1922 I. Mallasz, acest director de muzeu extrem de activ și de dăruit arheologiei, cere Comisiunii să aprobe săpături la Sarmizege-

²⁷ Arh. CMIT 1938, Adresa Muzeului regional Deva, 4. XI. 210.

tusa Ulpia, în colaborare cu Al. Ferenczi, cercetări la care ulterior, din 1923, va fi cooptat și C. Daicoviciu, care preia la propunerea lui Roșka șantierul²⁸.

Societatea muzeală din Deva îi cere lui M. Roșka, în anul următor, să efectueze săpături la Ohaba Ponor, continuate apoi în 1924 aici și la peșterile din raza comunei Ferari și Crăciunești, ca și în peștera Boului, lângă Urasca²⁹. În anul 1925 din nou vor fi întreprinse cercetări la Cioclovina, continuate în 1926, în raza comunei Ferari, la Gaura Coșului, Piatra Muntenilor, Coasta Vacii la Bordu Mare și Pârăul Găurii (Ohaba Ponor), Peștera Poienii (Ponor) și vor continua cele de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

În același an D. M. Teodorescu începe săpăturile de la Costești³⁰, săpături finanțate în mod special de acum înainte de comisie, numai în anii 1926—1927 acordându-se câte 10.000 lei³¹.

În planul de cercetare sistematică a obiectivelor de epocă dacică și romană, comisiunea va impulsiona în 1934 lucrările de la Costești și Ulpia Traiana Sarmizegetusa, va întreprinde investigații la castrele de la Comărniceș și Virful lui Pătru din Munții Sebeșului³². În anul 1938 Oct. Floca, numit încă în 1934 director al muzeului județean, sapă așezările de la Dealul Boteș și Corabia, lângă Zlatna, iar C. Daicoviciu efectuează cercetările în continuare, de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa³³. În același an s-au mai făcut săpături la Micia, Uroiș, iar în anul 1940 în șantierul finanțat de comisie, se înscrie cel de la Costești; în anul următor O. Floca organizează șantierul de la Germisara iar cercetările din Munții Orăștiei și Ulpia Traiana continuă. Peste un an C. Daicoviciu continuă să facă săpături în Munții Orăștiei și la Ulpia, în primul caz participând și muzeul național de antichități cu suma de 250.000 lei: la Ulpia Traiana, Institutul Național al Cooperăției ajută șantierul alocind 200.000 lei pentru lucrări de conservare și consolidare³⁴, pe cînd cetăților dacice din Munții Orăștiei li se alocă suma de 3 milioane atît pentru cercetare cît și pentru conservare³⁵.

Foarte activ pe teren, I. Mallasz întreprinde o serie de acțiuni de salvare care vor conduce la dezvoltarea patrimoniului muzeului: în 1926 el achiziționează cu fonduri reduse, o serie de piese descoperite întîmplător la Grădiște (un sarcofag, 2 cercei de aur, 2 monezi de bronz, 1 brățară, alte podoabe și ceramică)³⁶. Ulterior O. Floca este cel căruia i se datorează recuperarea a numeroase monumente epigrafice de la Mintia, Geoagiu, Zam, Cinciș, Vețel etc.

Interesante ni se par, desigur la scara timpului respectiv, proiectele

²⁸ Idem, 1922, 4. V. nr. 101, și adresa CMI, nr. 2172.

²⁹ Idem, Referat Roșka, 10. V. 1924, nr. 430.

³⁰ Idem, Dare de seamă privind lucrările din 1925, 8. XII. nr. 619.

³¹ Idem, Proces verbal nr. 1 din 21. I. 1927 și Dare de seamă în ACMIT., 1926—1928, p. 250.

³² Idem, Titluri de lucrări, 1935, f.n.

³³ Idem, Raport C. Daicoviciu, 1929, IX, nr. 216.

³⁴ Idem, 1941, 11. VII, nr. 740.

³⁵ Idem, Adresă CMIT, semnată de N. Iorga cu nr. 72 940, 22. VI. 1943 în Dosar 1943, Fondul institut. Studii clasice, nr. 39.

³⁶ Decretul Legii nr. 2026/1943 în Monitorul oficial nr. 169/22. VII. 1943.

de conservare a monumentelor arheologice realizate pentru vestigiile de la Grădiște și Ulpia Traiana Sarmizegetusa (C. Daicoviciu și R. Wagnier)³⁷.

Județul Hunedoara, situat nu numai în centrul preocupărilor comisiiei, dar și înzestrat cu un muzeu care se manifestă autoritar, a înregistrat în perioada de care ne-am ocupat, ilustrind-o cu cîteva exemple, o reală politică de dezvoltare, cercetare, conservare și apărare a patrimoniului cultural național în cadrul căreia pe plan local, se disting o serie de personalități ca Mallasz, directorul muzeului județean și coordonatorul acțiunilor de ocrotire pînă în anul 1930, C. Sporea, directorul Școlii normale din Deva, profesorii Pavel Opișă și Emil Fugăță din Brad, preoții Basil Botean din Ludești și Romul Raca din Sarmizegetusa, cu toții numiți și membrii corespondenți ai comisiei. În același sens un rol important revine Societății de arheologie a județului și din 1934, Asociației culturale Sarmizegetusa, creată pe lîngă acestea din urmă.

De aceea, desigur, după ce activitatea secției pentru Transilvania încetează în anul 1948, nu a fost surprinzător ca să se desfășoare în anii următori un proces firesc al operei de conservare și ocrotire, caracteristic de altfel întregii țări.

SUR L'ACTIVITÉ DE SAUVEGARDER LE PATRIMOINE CULTUREL NATIONAL DANS LE DÉPARTEMENT DE HUNEDOARA (1918—1948)

Résumé

L'auteur présente les principaux oeuvres de recherches scientifiques, de conservation et restauration des valeurs culturels-artistiques sur le territoire du département de Hunedoara, l'oeuvre regardé par le prisme de l'activité de la Commission des Monuments Historiques — la section pour la Transylvanie.

Entre le 1919—1948 dans le département de Hunedoara, la section nommée, avec le Musée du département, ont actionné avec de bons résultats, pour garder et pour transmettre aux générations de l'avenir pas seulement les monuments historiques, nombreux dans le département, mais aussi les importants valeurs archéologiques de l'histoire, de l'art et de l'ethnographie.

Ainsi ils sont présentés les principaux travaux de recherche scientifique dans l'archéologie dace et romain qui ont permis la découverte des vestiges exceptionnels: les cités daces des Montagnes d'Orăștie, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Micia etc.

L'auteur met en évidence les oeuvres scientifiques faits dans la ligne de monuments historiques, et leur signification pour connaître l'histoire de la patrie qui ont été mis en évidence par l'initiative et l'aide matériel donné par cette Commission.

Ils sont mentionnés quelques oeuvres, les plus importants, de renforcement, conservation, restauration à Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Costești, Prislop, Gurasada, Peșteana, Hunedoara etc.

En mettant en circulation de nouvelles dates et documents qui se réfèrent à la politique de sauvegarder le patrimoine culturel-national dans un département avec de nombreux objectifs culturels, l'article contribue à une bonne connaissance des efforts et des réalisations obtenues par les établissements culturels spécialisés.

³⁷ *Arh.CMIT*, 1926, 23. X. nr. 730.

³⁸ *Idem*, 1928, 13. X. nr. 143 și 10. X. nr. 138.